

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE +(I)k (İNTENSİVUM) EKİ VE KULLANILIŞI

DR. CAHİT BAŞDAŞ

Türk dilinin en eski yazılı belgelerinden itibaren tarihi metinlerimizde çeşitli kuvvetlendirme edatları kullanılmıştır¹ (*takı, erki, erinç, yme vb.*). Bu edatların bir bölümü, yaşayan lehçe ve ağızlarda ya edat biçimleriyle ya da ekleşmiş olarak kullanılmaktadır. (*birle, bilen, bile ~ile / +IA; erki / +ki vb.*). Edatlar, fonksiyonları itibarıyla ismi çekimi eklerine benzerler. Bu bakımdan bazı edatlar, dilin tarihî gelişme sürecinde zaman zaman ekleşmiştir. Hatta bazı edatlar bir yazı dilinde aynı anda hem edat hem de ek biçimiyle kullanılabilir. ²

Tarihî metinlerimizde işlek olarak kullanılan kuvvetlendirme edatlarından birisi *ok/ök*'tür. Bu edat, Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde *ok/ök* şekillerinde pek bol kullanılmıştır. Edat, tarihî metinlerde ve lehçelerde *ok* şeklinin yanı sıra, kaynaşmış ve ekleşmiş olarak *-k* biçimiyle de çeşitli kuvvetlendirme vazifeleri üstlenmiştir. ³

ok / ök, hem bu şekliyle edat olarak hem de *+ak, + k* biçimiyle ek olarak üzerine geldiği kelimeye başlıca *de, dahi, yine, bizzat, yalnız, ancak, sadece, hep, bilhassa, tam, tıpkı, daima, ise gerçi vb.* anlamlar yüklemiştir. ⁴

Türkmen Türkçesi yazı dilinde bazı yer-yön zarfları üzerinde, fonksiyonu henüz tam olarak anlaşılmayan *-k* eki kullanılmaktadır:

Geçem bärık sürä baka gaytdı⁵.

1 Fazla bilgi için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1992, s.218-260.

2 Meselâ *ile* edatı Türkiye Türkçesinde hem bu şekliyle hem de ekleşmiş biçimiyle *+IA* olarak kullanılmaktadır.

3 Zeynep Korkmaz, "Türkçede *ok / ök* Kuvvetlendirme (intensivum) Edatı Üzerine", *TDAY Belleten* 1961, İkinci Baskı, Ankara 1988, s.18.

4 Fazla bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, *a.g.m.*, s.13-29; Necmettin Hacıeminoğlu, *a.g.e.*, s. 252-254.

“Keçi de berideki sürüye doğru gitti.

...İndi mundan beyläk geçsem...⁶

“Şimdi burdan o tarafa geçsem...”

“Gencim agası *daşarık* çıktı”⁷

“Gencim amcası dışarıya çıktı.”

“*İçerik* kaçıp girdiler.”⁸

“Kaçıp içeri (içeriye) girdiler”

Gülennamın goşarında tutdı da *yokarık* dartdı.⁹

“Gülennamın bileğinden tutup yukarıya çekti.”

Örneklerde görüldüğü üzere söz konusu ek,yer-yön zarfları üzerinde *+k* biçimiyle kullanılmıştır. Ek, bu şekli ve ilk bakıştaki fonksiyonu itibarıyla, eski yönelme hâli (dative)eki *+GA*'nın kısaltılmış biçimi görünümündedir. Ancak tarihî metinlerde kullanılan *+GA* yönelme hâli eki, güneybatı (Oğuz Grubu) lehçelerinde “*G*” erimesi sonucu *+A* şeklini almıştır. Türkmen Türkçesi, bir Oğuz grubu lehçesi olduğundan yönelme hâli eki bu lehçemizde de tabîi olarak *+A* biçimindedir.¹⁰ Ayrıca, diğer tarihî ve yaşayan lehçelerimizde yönelme hâli ekinin *+k* şekli mevcut değildir. O hâlde yer-yön zarfları üzerinde kullanılan *+k* ekinin yönelme hâli eki olduğu düşünülemez.

Söz konusu ekin bulunduğu bütün örneklerde kelimenin son hece ünlüsü sözlüklerde uzun gösterilmiştir.¹¹ Son hece ünlüsündeki bu uzunlukların aslî uzunluk olmadığı açıktır. O hâlde bu uzunluklar, ünlü karşılaşması sonucu meydana

5 *Göroglı Türkmen Halk Eposı*, Çapa Tayyarlanlar, Ata Govşudov, Mâti Kösayev, Redaktor: D. Haldurdi, Türkmenistan Neşiryatı, Aşgabat 1980, s. 19.

6 *Göroglı, T.H.E.*, s.115.

7 *Göroglı, T.H.E.*, s.60.

8 *Göroglı, T.H.E.*, s.83.

9 *Göroglı, T.H.E.*, s.40.

10 Bk. C. Başdaş, *Göroglı Türkmen Halk Eposı* (Metin-Çeviri-Dil Özellikleri-Sözlük), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1992, s. 346.

11 Bk.T.Tekin, M. Ölmez, E. Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker, *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, Ankara 1995; M. Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat 1962; İlhan Çeneli, “Türkmen Türkçesi Sözlüğü”, *TDAYB* 1982-1983, TDK, Ankara 1986, s. 29-84.

gelen ikinci derece uzunluklardır. Çünkü Türkmen Türkçesinde, yazıda gösterilmemekle birlikte, sistemli olarak korunan aslî uzunluklar yanında, çeşitli fonetik hâdiseler neticesinde meydana gelen ikincil uzunluklar da mevcuttur. Meseleâ yönelme hâli ekinin (+A) ünlü ile biten tabanlar üzerinde kullanılışı bu açıdan ilginçtir.¹²

+k ekinden önceki uzunluk ikincil olduğuna ve ünlü karşılaşması sonucu meydana geldiğine göre, söz konusu ekin asıl şekli +k değil +Ik olmalıdır.

bäri+ik > *bär̄ik* “beri, beriye, daha ileri”

beyle+ik > *beylāk* “oraya, o taraf”

daşarı+ik > *daşar̄ik* “dışarı, dışarıya”

içeri+ik > *içer̄ik* “içeri, içeriye”

yokarı+ik > *yokar̄ik* “yukarı, yukarıya”

Ek, bazı yön zarfları üzerinde doğrudan +Ik biçiminde kullanılmaktadır¹³.

Bu kullanışta da kelimenin son ünlüsü uzundur.

günbatarı+ık > *günbatar̄ık* “batıya, batıda”

gündogarı+ık > *gündogar̄ık* “doğuya, doğuda”

Örneklerde görüldüğü üzere + (I)k eki umumiyetle yer-yön zarfları üzerinde kullanılmaktadır. Zaten yer-yön kavramı taşıyan bu zarflar üzerindeki +(I)k ekinin ilk bakışta yönelme hâli eki gibi görünmesi tabîidir. Çünkü bu zarflardan bir kısmının bünyesinde benzer fonksiyondaki yön gösterme eki +ArI (<GARU) bulunmaktadır.

daş+arı (<taş+garu)

iç+eri (<iç+gerü)

Yönelme hâli eki, bünyesinde yön gösterme eki bulunduran ve yer-yön kavramı taşıyan bu zarflar üzerinde, artık hâl fonksiyonundan ziyade, bir tür pekiştirme vazifesi görür. Çünkü iki hâl ekinin üst üste kullanılması, Türk dilinde az

12 Bu durumda kelimenin son ünlüsü ile yönelme hâli eki birleşerek uzun Â şeklini alır. *sürü+e* > *sür̄ä*, *geçi+e* > *geç̄ä* vb.

13 Bk. O. Hanser, *Türkmen Manual*, Wien 1977, s. 46-47.

rastlanan bir hâdisedir. Bu tür kullanılışlarda hâl eklerinden Birisi umumiyetle aslî görevi dışında bir fonksiyon üstlenir. Ayrıca bahse konu olan zarfların aynı cümlede yalın ya da yönelme hâli ekiyle kullanılışlarında fazla bir anlam farklılığı görülmez.

Dışarı çıktı. = Dışarıya çıktı.

İçeri girdi. = İçeriye girdi.

Yukarı çıktı. = Yukarıya çıktı.

Türkmen Türkçesi metinlerinden tespit ettiğimiz örneklerden biri (beyläk) hariç, diğerlerinde $+(I)k$ eki, sonu $+ArI$ biçiminde biten zarflar üzerinde kullanılmıştır. Bilindiği üzere *daşarı*, *içeri* gibi örneklerdeki $+ArI$, yön gösterme hâli ekidir ($+GARU>+ArI$). Ancak *bârik*, *günbatarık*, *gündogarık* kelimelerinin bünyesinde bu ek yoktur. Yön gösterme eki ile bu yapı arasındaki biçim benzerliği, muhtemelen $+(I)k$ ekinin analogi yoluyla sonu $-ArI$ olan benzer yapılar üzerinde kullanımına sebep olmuştur.

Sonuç

Türkmen Türkçesi yazı dilinde umumiyetle yer ve yön zarfları üzerinde $+(I)k$ biçimiyle kullanılan ek, tarihî metinlerimizde *ok*, *ök*, *-ak* şekilleriyle işlek olarak kullanılan kuvvetlendirme (intensivum) edatının ekleşmiş biçimidir.

Ek, bir örnek dışında, yön gösterme eki olsun ya da olmasın, sonu $+ArI$ olarak biten yer-yön zarfları üzerinde kullanılmıştır. Ünlü ile biten bu zarflar üzerinde $+k$ biçimiyle görülen ekin kullanılışında son hece ünlüsünde meydana gelen ikincil uzunluk, söz konusu ekin Türkmen Türkçesindeki asıl şeklinin $+Ik$ olduğunu gösterir.

Asıl Şekil: $+Ar\bar{I}k$ ($<+ArI+Ik$)

- $+ArI$ ($<+GARU$ yön gösterme eki) $+Ik$

<i>daşarık</i>	$<daş+arı+ık$	($<taş+garu+$)
<i>içerik</i>	$<iç+eri+ik$	($<iç+gerü+$)
<i>yokarık</i>	$<yok+arı+ık$	($<yok+garu+$)

2. -Ar+I+Ik: Partisip eki + 3.teklik şahıs iyelik eki +Ik

günbatarık (<günbat-ar+ı+ık)

gündogarık (<gündog-ar+ı+ık)

3. ArI + Ik: Buradaki + ArI yön gösterme eki değil; kelime tabanının bir parçasıdır.

bärık (<bäri-ik)